

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות

פרקים ד-ה: תפילה

סוגיה ל: השלמת תוספת בין ברכה לברכה

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

© כל הזכויות שמורות למחבר

סוגיה ל: השלמת תוספת בין ברכה לברכה

רקע

כהמשך לדיון בדין השוכח תוספת בתפילת עמידה, נעסוק בסוגייתנו בדינו של אדם ששכח תוספת שתיקנו חכמים ונזכר לפני שפתח בברכה שלאחריה. יש ראשונים הסוברים שרשאי לומר את התוספת מיד כשנזכר, יש ראשונים הסוברים שחוזר לתחילת הברכה הקודמת אפילו בתוספת שאין חוזרים עליה, ויש ראשונים החולקים על שתי השיטות הללו. לדין זה אין מקור מפורש, אך הראשונים לומדים דין זה מגמ' בפרק שביעי העוסקת בשוכח הזכרת המועד בברכת המזון.

מקורות

- א. גמ' מט-מט: "יתיב רב זירא אחורי דרב גידל... אבל פתח בהטוב והמטיב חוזר לראש"
 ב. תוס' ל: ד"ה מסתברא, "והיה אומר ה"ר יצחק..."
 תלמידי רבינו יונה כ. ד"ה ואם
 ראבי"ה ח"ג סי' תתמו, "ועוד נראה לי שאם לא אמר... והתחיל ברכה שלאחריה"
 רא"ש סי' יז, ותענית פ"א סי' א, "כתב רבינו אבי"ה... פתח בהטוב והמטיב חוזר לראש"
 רשב"א כט: ד"ה לא קשיא, "כתב רבינו אלחנן..."
 ג. שו"ע סי' קיד סע' ו, משנה ברורה וביאור הלכה ד"ה בלא
 סי' רצד סע' ד-ה, ומשנה ברורה
 סי' תכב סע' א, ומשנה ברורה סק"ה

ראבי"ה ח"ג סי' תתמו

ועוד נראה לי, שאם לא אמר משיב הרוח ומוריד הגשם ונזכר בין חתימת מחיה מתים ועד שלא התחיל באתה קדוש - יאמר משיב הרוח ומוריד הגשם בלא חתימה ושוב יאמר אתה קדוש. וכן אם לא אמר ותן טל ומטר ונזכר קודם שהתחיל בברכה שלאחריה תקע בשופר - אינו צריך לחזור כלל, כי אם לומר ותן טל ומטר ולא יותר, ושוב מתחיל בתקע בשופר. כדאמרינן בפרק שלשה שאכלו [מט]: טעה ולא הזכיר של ראש חדש אומר ברוך שנתן ראשי חדשים לעמו ישראל, ומסקינן ולא ידענא אם חתם בה אם לאו, וכיון דספיקא לא חתמינן מספיקא דהוי ברכה לבטלה וקעבר משום לא תשא וגו', ודכוותיה הכא לא אמרינן חתימה כיון שלא הוזכר בתלמוד דבר זה, וברוך שנתן וכו' לא שייך הכא למימר דשאלה היא. ומסקנא התם [מט]: לא שנא אלא שלא פתח בהטוב ומטיב אבל פתח בהטוב ומטיב חוזר לראש, וכן הכי דינו אם לא פתח בתפלה בברכה שלאחריה. וכן נמי גבי יעלה ויבא דתפלה אם לא פתח במודים, אבל אם פתח במודים חוזר לעבודה, כיון שלא עקר רגליו, ואם עקר רגליו חוזר לראש. ופתח בהטוב ומטיב דומה לעוקר רגליו, דהטוב ומטיב ביבנה תקנוה, ולא דיינינן לה כמו אם רגיל לומר תחנונים אחר תפלתו דהא פעמים עוקרים אותה, כדאיתא בפרק שלשה שאכלו, הילכך חוזר לראש. קצרו של דבר, לעולם חוזר לראש ברכה שטעה בה אם לא אמר תפלתו והתחיל ברכה שאחריה.

רא"ש תענית פ"א סי' א

כתב רבינו אבי"ה ז"ל שאם סיים ברכת מחיה המתים ולא הזכיר ועדיין לא התחיל אתה קדוש - אין צריך לחזור, אלא יאמר משיב הרוח ומוריד הגשם ומתחיל אתה קדוש. וכן בשאלה, אם נזכר קודם שהתחיל תקע בשופר - אומר ותן טל ומטר ואומר תקע בשופר. כדאמרינן פרק שלשה שאכלו [מט.]: טעה ולא הזכיר של ראש חדש אומר ברוך שנתן ראשי חדשים לעמו ישראל וכן בשבת וכן ביום טוב, לא שנו אלא שלא פתח בהטוב והמטיב אבל פתח בהטוב והמטיב חוזר לראש.

רשב"א ד"ה לא קשיא, "כתב רבינו אלחנן..."

כתב רבינו אלחנן בן ר"י הזקן זצ"ל דכל מקום שאמרו אם טעה אין מחזירין אותו - בחנוכה ופורים ועננו ויעלה ויבא בתפלת הערב - אם נזכר קודם שיפתח בברכה אחרת חוזר אף על פי שסיים אותה ברכה, כדאמרינן לקמן גבי יעלה ויבא בברכת המזון דלא הוה סיים אותה ברכה כפותח בברכה אחרת, כדאיתא בפרק ג' שאכלו [מט.]: ומיהו נראה דאפילו לפי דבריו, לא שהוא חוזר אותה ברכה אלא שמזכיר המאורע קודם שיפתח ברכה אחרת, דהתם נמי אפילו לא פתח בהטוב והמטיב אינו חוזר ברכת בנין ירושלים אלא שמזכיר המאורע קודם שיתחיל ברכת הטוב. ובתוספות אמרו דכיון שסיים אותה ברכה שוב אינו חוזר כלל, ומסתברא כותיהו, דלא אמרו אלא בכעין שבת וראש חדש שהמאורע שלהן יש לו הזכרה קבועה מפני שיש בהן קרבן מוסף, ואף על גב דאלו טעה בראש חדש לגמרי אין מחזירין אותו משום דאי בעי לא אכיל, מכל מקום כיון שהוא מאורע שיש לו הזכרה, אפילו השתא ובתפלה דינא הוא דכיון דלא פתח בברכה אחרת שיזכיר את המאורע באמצע. אבל חנוכה ופורים ועננו דאין להן הזכרה קבועה אלא כל שהוא מתפלל הצריכוהו להזכיר, כל שעבר מקום הזכרתו אינו צריך להזכיר. וראש חדש נמי, אף על פי שהזכרתו קבועה, כיון דבלילה מיהא אין מקדשין אותו, אין מחייבין אותו. ואף על גב דבברכת המזון נראה דאפילו בלילה כל שלא פתח בהטוב והמטיב מזכיר של ראש חדש, התם הוא לפי שהוא סוף ברכות של תורה, אבל בתפלה כיון שסיים אותה ברכה אינו רשאי להזכיר באמצע כלום.

הסבר הסוגיה

טעה ולא הזכיר של שבת - אומר: 'ברוך שנתן שבתות למנוחה לעמו ישראל באהבה לאות ולברית. ברוך מקדש השבת'.

[גמ' מט.]

הגמ' בפרק שביעי [מט.]: אומרת שהשוכח להזכיר את המועד בתוך ברכת המזון יכול להשלים הזכרה זו לאחר ברכת בנין ירושלים, אך אינו אומר את נוסח ההזכרה שתיקנו חכמים בברכת המזון ["רצה והחליצנו" בשבת, ו"יעלה ויבוא" במועדים] אלא מזכיר את המועד בברכה מיוחדת שתיקנו חכמים לשם כך. לא מצאנו שחכמים תיקנו תקנה מקבילה בתפילה, ולכן נחלקו הראשונים אם ניתן ללמוד מברכת המזון לתפילה, ובמידה שניתן ללמוד זה מזה, הם נחלקו מהו הדין שנלמד מברכת המזון לתפילה.

הראב"ה [סי' תתמו] סובר שניתן ללמוד מברכת המזון לתפילה, והוא לומד שאין חיוב לומר את התוספת שתיקנו חכמים בתוך הברכה, וניתן לאומרה גם לאחריה. התוספת אינה חלק אינטגרלי מהברכה, ולכן ניתן לאומרה בין בתוך הברכה ובין בסמוך לה. אמנם, בברכת המזון חכמים תיקנו ברכה מיוחדת להשלים הזכרת המועד, ובתפילה אומר את התוספת ללא ברכה, אך הבדל זה אינו הבדל מהותי בין ברכת המזון לבין תפילה. נראה להסביר, שחכמים ראו צורך לתקן ברכה מיוחדת להשלמה רק בברכת המזון משום שבברכת המזון

משלים את ההזכרה לאחר ברכת המזון [ברכת "הטוב והמטיב" אינה חלק מברכת המזון אלא תוספת לברכה], ואילו בתפילה משלים את התוספת באמצע התפילה. יש חיוב להזכיר את המועד בברכת המזון ולא אחריה, וכשמזכיר את המועד ללא ברכה, אינו מקיים את חיובו להזכיר את המועד בברכת המזון. לפיכך תיקנו חכמים להזכיר את המועד בברכה, וברכה זו מצטרפת לברכת המזון ומהווה חלק ממנה.

גם רבינו אלחנן [בתוס' ל: ד"ה מסתברא] סובר שניתן ללמוד מברכת המזון לתפילה, אך לדעתו לא ניתן לומר את התוספת שתיקנו חכמים לאחר הברכה, וחייבים לאומרה בתוך הברכה¹. הוא לומד מברכת המזון שסיום הברכה אינו מפקיע את חיוב אמירת התוספת. כשם שבברכת המזון כל עוד לא פתח ב"הטוב והמטיב" ניתן וצריך להשלים חיוב הזכרה של ראש חודש [למרות שאין חוזרים עליו], כך בתפילה כל עוד לא פתח בברכה הבאה ניתן וצריך להשלים תוספת שאין חוזרים עליה אף לאחר סיום הברכה. בברכת המזון תיקנו חכמים ברכה מיוחדת לאמירת התוספת, בתפילה לא תיקנו חכמים ברכה מיוחדת, אך כיוון שחיוב אמירת התוספת לא פקע ממנו, הוא חייב לחזור לתחילת הברכה ולאומרה.

ר"י [בתוס' ל: ד"ה מסתברא] ותלמידי רבינו יונה [כ. ד"ה ואם] דוחים את שיטת רבינו אלחנן, ומשמע מפשטות לשונם שהם דוחים גם את שיטת הראב"ה. תוס' מסבירים שלא ניתן ללמוד מברכת המזון לתפילה מפני שבברכת המזון אומר את ההזכרה בסוף ברכת המזון [ו"ברכת הטוב והמטיב לאו דאורייתא היא"], ואילו בתפילה אומר את התוספת באמצע התפילה, ואסור להפסיק באמצע התפילה לדבר שאין חיוב לאומרו.

ניתן גם לחלק בדרך אחרת, בין ברכת המזון לתפילה, ועל פי חילוק זה לדחות את שיטת הראב"ה. התוספות הנאמרות בתפילה קשורות לברכות שבהן הן נאמרות. אמירת גבורות גשמים קשורה לברכת גבורות ה', שאלת גשמים קשורה לברכת השנים, ו"יעלה ויבוא" נאמר בברכת עבודה על פי הפסוק [במדבר י', י': "וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חודשיכם ותקעתם בחצרות על עלתיכם ועל זבחי שלמיכם והיו לכם לזכרון לפני א-להיכם אני ה' א-להיכם"]. הזכרת המועד בברכת המזון אינה קשורה לברכה, אלא שתיקנו חכמים להזכיר המועד בברכת המזון, וכיוון שאין מקום המיועד להזכרה זו, אומרים אותה בסוף הברכה האחרונה. התוספת הנאמרת בתפילה קשורה לברכה שבה היא נאמרת, ולכן לא ניתן לאומרה לאחר סיום הברכה, ואילו ההזכרה הנאמרת בברכת המזון אינה קשורה לברכה שבה היא נאמרת, ולכן ניתן לאומרה גם לאחר סיום הברכה.

הרא"ש [סי' יז] דוחה את פסקו של רבינו אלחנן, שאם לא התחיל בברכה שלאחר התוספת חוזר לתחילת הברכה אפילו בתוספות שאין חוזרים עליהן, אך במסכת תענית [פ"א סי' א] הוא מאמץ את פסקו של הראב"ה, שהשוכח גבורות גשמים או שאלת גשמים, יכול להשלימן כל עוד לא התחיל בברכה שלאחריהן. אף ששיטת הראב"ה שונה משיטת רבינו אלחנן, ועל כן קבלת שיטה אחת אינה מחייבת לקבל את רעותה, למעשה פסקי הרא"ש

¹ הרשב"א [ד"ה לא קשיא] מבין שלדעת רבינו אלחנן אומרים את התוספת לאחר הברכה, ואין חוזרים על הברכה שנית.

נראים כסותרים זה את זה, מפני שבמסכת ברכות הוא פוסק שהמסיים את הברכה אינו משלים תוספת שאין חוזרים עליה, והוא אינו מעלה את האפשרות לומר את התוספת בין ברכה לברכה.

נראה להסביר את הרא"ש על פי דברי הרשב"א [כט. ד"ה לא קשיא] שיש חילוק בין גבורות גשמים, שאלת גשמים ו"יעלה ויבוא" - שאם טעה ולא אמרם חוזר ומתפלל, לבין הבדלה ו"על הנסים" - שאם טעה ולא אמרם אינו חוזר ומתפלל. תוספות שחוזרים עליהן הן חובת התפילה, ולכן הן אינן מהוות הפסק באמצע התפילה, ויכול לאומרן גם בין ברכה לברכה. תוספות שאין חוזרים עליהן אינן חובת התפילה אלא חובה בשעת הברכה בלבד, וכשסיים הברכה אין חובה לאומרן, וממילא הן מהוות הפסק באמצע התפילה, ואסור לאומרן. הבית יוסף [סי' קיד סע' ו(א) ד"ה ויש לתמוה, ושמא] והב"ח [שם סע' ט ד"ה כתב] אימצו את החילוק בין תוספות שחוזרים עליהן לבין תוספות שאין חוזרים עליהן, ופסקו כך להלכה.

רבינו תם [בתוס' ל: ד"ה מסתברא] חידש חידוש גדול יותר מחידושו של רבינו אלחנן. הוא סובר שהדין שאין חוזרים על "יעלה ויבוא" בליל ראש חודש, על הבדלה ועל "על הנסים", נאמר רק לאחר שעקר רגליו, אך אם לא עקר רגליו, חוזר לברכות אלו ומשלים את התוספת שהחסיר². תוס' [שם] מעידים שמנהג העולם כשיטתו של רבינו תם.

נראה להסבירו, שאם סיים תפילתו, יצא ידי חובת תפילה, ואינו יכול לחזור ולהתפלל תפילת חובה אלא רק תפילת נדבה. כשלא סיים תפילתו, יש לו עדיין חיוב אמירת התוספת, וחיוב זה מתיר לו לחזור לתחילת הברכה, ולהשלים את התוספת החסרה.

סיכום

הגמ' אומרת שהשוכח להזכיר את המועד בברכת המזון ועדיין לא פתח בברכת "הטוב והמטיב" יכול להשלים הזכרה זו בברכת "ברוך שנתן מועדים לשמחה...". נחלקו הראשונים אם ניתן ללמוד מדין זה לשוכח תוספת בתפילה.

ניתן לומר שאין ללמוד מדין זה לתפילה מפני שהתוספות שבתפילה נאמרות בברכות מסוימות בדווקא, ולכן לא ניתן להשלימן בין ברכה לברכה, ואילו הזכרת המועד בברכת המזון אינה קשורה לברכה מסוימת, ולכן ניתן להשלימה אף לאחר סיום הברכה. תוס' אומרים שאין ללמוד מדין זה לתפילה, מכיוון ששם משלים בסוף הברכה, ואילו בתפילה משלים באמצע הברכה, ואסור להפסיק באמצע תפילה לדברים שאין חיוב לאומרם.

רבינו אלחנן והראב"ה לומדים מדין זה לתפילה. רבינו אלחנן לומד שאם שכח תוספת - בין שחוזרים עליה בין שאין חוזרים עליה - ועדיין לא פתח בברכה שלאחריה, חוזר לתחילת הברכה ומשלים את התוספת שהחסיר. הראב"ה לומד, שאם שכח תוספת משלים

² שיטת רבינו תם מבוססת על עדותו של ר"י שראה את רבינו תם חוזר לרצה "אפילו בדברים שאין מחזירין כגון על הנסים". הרשב"א [לג. ד"ה טעה] מביא את שיטת רב סעדיה גאון ורב שמואל הנגיד שהשוכח הבדלה ולא סיים תפילתו - חוזר [הרשב"א מצטטם שחוזר לראש, אך באוצר הגאונים (חלק התשובות עמ' 79) ובפירוש הרשב"א (כט. ד"ה הבדלה) נאמר "חוזר" בלבד].

את התוספת עצמה בין ברכה לברכה. הראבי"ה אומר את דינו לגבי גבורות גשמים, שאלת גשמים ו"יעלה ויבוא", ומהרא"ש משמע שדוגמאות אלו הן בדוקא והראבי"ה צמצם את דבריו לתוספות שחוזרים עליהן בלבד.

רבינו תם מחדש שהחילוק בין תוספות שחוזרים עליהן לבין תוספות שאין חוזרים עליהן, נאמר רק כשעקר רגליו, אם לא עקר רגליו, חוזר לכל התוספות.

הלכה

השו"ע [סי' קיד סע' ו, סי' רצד סע' ד, סי' תכב סע' א] פוסק כהבנתו בשיטת הרא"ש, שאם שכח תוספת שחוזרים עליה ונזכר לפני שפתח בברכה שלאחריה - משלים את התוספת בין ברכה לברכה, ואם שכח תוספת שאין חוזרים עליה ונזכר לאחר שחתם את הברכה - אינו חוזר ואומרה כלל. כמו כן, דוחה השו"ע [סי' רצד סע' ה] את שיטת רבינו תם, ופוסק שאסור לאדם שלא סיים תפילתו לחזור לתוספות שאין חוזרים עליהן.

המשנה ברורה [סי' קיד סקל"ב וביאור הלכה ד"ה בלא] מביא שהמהרש"ל ואחרונים נוספים פקפקו בפסקו של השו"ע, ולכן הוא מכריע להלכה, שאם סיים את כל הברכה, יאמר את התוספת בין ברכה לברכה, אך אם לא סיים את הברכה אלא אמר "ברוך אתה ה'" בלבד, ישלים "למדני חוקיך", וכיוון שלא סיים את הברכה, יחזור למקום הטעות ויחתום את הברכה כהלכה³.

³ מקור דין זה בדברי הריטב"א [תענית ג: סוד"ה אמר רבי חנינא]. הריטב"א מביא מחלוקת בין רבינו יונה לגדולי הצרפתים בדין זה. רבינו יונה סובר שניתן לסיים "למדני חוקיך" אף בטעות שאין אמורים לחזור עליה, וגדולי הצרפתים סוברים שאומר "למדני חוקיך" רק בטעות שאמורים לחזור עליה. גדולי הצרפתים סוברים שאמירת "למדני חוקיך" מהוה הפסק באמצע התפילה. טעות שאמורים לחזור עליה מחייבת להפסיק, ולכן עדיף להפסיק ולומר "למדני חוקיך" מלהפסיק ולחזור על כל הברכה. טעות שאין אמורים לחזור עליה אינה מחייבת להפסיק, ולכן אסור להפסיק אף לאמירת "למדני חוקיך".